

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294791

УДК 94 (470)«175»

Олег МАРЧЕНКО,
orcid.org/0000-0001-5720-0976
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
(Україна, Кропивницький)
o_marchenko2008@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І: СПРОБИ ТА НАСЛІДКИ

У статті аналізується роль імператора Російської імперії Павла Петровича Романова як цілеспрямованого реформатора, який попри хаотичний і не зовсім продуманий план перетворень, намагався в умовах самодержавної Росії здійснити модернізацію окремих сфер країни, використовуючи наявний у той час інструментарій і власне бачення нової моделі регулярної мілітаристської Росії.

У результаті проведеного дослідження визначені основні риси трансформаційних перетворень Павла І, які мали на меті створення сильної, централізованої держави, що ґрунтувалася на дотриманні законності, порядку, суворій нормативній регламентації, персональній відповідальності чиновників, на засудженні придворної розкоші, корупції і загалом нагадувала армійську організацію. У статті показано, що в рішеннях і діях Павла, які охоплювали адміністративну, військову, економічну, соціальну, культурну сфери, можна вбачати продовження політики «просвітницького абсолютизму» і спробу відродити петровську концепцію державної системи, за якою всіх піддані незалежно від стану повинні служити державі заради досягнення «загального блага».

Ключові слова: Російська імперія XVIII ст., імператор Павло І, реформи, просвітницький абсолютизм.

Oleg MARCHENKO,
orcid.org/0000-0001-5720-0976
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History of Ukraine
and World History Department,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
(Ukraine, Kropyvnytskyi)
o_marchenko2008@ukr.net

TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE REIGN OF PAUL I: ATTEMPTS AND CONSEQUENCES

The period of the short reign of Paul I (1796–1801) is usually one of the most difficult in studying of history of the Russian Empire. The political course of Paul I, it would seem, lacks integrity and systematicity. Measures that were actively implemented in various spheres of life in Russian society were often not accepted by the tsar's entourage, and were chaotic and contradictory in nature. It was this extreme inconsistency in the domestic and foreign policy of Russia during the reign of Pavlo Petrovych Romanov that allowed a number of researchers to talk about the phenomenon of Paul I and ambiguously assess the personality of the emperor (assessments vary from describing Paul as a tyrant, a despot, mentally not quite adequate, to characterizing him as sensual, the noble, suffering «democratic king» who cared about the well-being of all his subjects).

Historiography also interprets the reign of Paul I in different ways: a senseless breakdown of Catherine's orders, an unfortunate historical episode that had no significant consequences, a consistent continuation of the noble policy of his predecessors with elements of maneuvering, and so on. Views on the results of his activities also

differ. Paul's rule is called «ignorant absolutism», «military-police dictatorship», continuation of absolute monarchy, etc.

In the article, we attempt to show the role of Pavlo Petrovych as a purposeful reformer who, despite a chaotic and not entirely thought-out plan of transformation, tried to modernize certain spheres of the country in the conditions of autocratic Russia, primarily in the military, administrative, social, cultural, and partly economic spheres, using the existing at that time toolkit (due to excessive regulation, reliance on force methods, disrespect for the individual) and the actual vision of a new model of regular militaristic Russia.

The reign of Paul I and his attempts to modernize the Russian Empire according to his own vision can be considered a continuation of the policy of «enlightened absolutism» taking into account the autocratic, militaristic, centralized nature of the Russian government. It was under Paul's rule that the gradual improvement of the position of the peasants and ordinary soldiers began, a course was taken on the transformation of administrative management in the direction of building a strong vertical of executive power, the reorganization of the Senate as a body for resolving court cases, clarifying laws. Attempts were made to codify legislation. Under the rule of Paul I, a clear procedure for the transfer of the throne was established by the right of seniority, primogeniture and male line, which put the legal norm above the will of the autocrat. It was under Paul's rule that a pragmatic approach to Russia's foreign policy course took its toll.

At the same time, an attempt to revive the Petrine concept of the state system, according to which all subjects, regardless of status, should serve the state for the sake of achieving the «common good», ended in complete failure and led to a conspiracy by a group of officers and the assassination of the emperor.

Key words: The Russian Empire of the XVIIIth century, emperor Paul I, reforms, enlightened absolutism

Постановка проблеми. Короткочасне правління імператора Росії Павла I (він зійшов на престол після смерті своєї матері Катерини II 7 листопада 1796 року й царював чотири роки, чотири місяці та чотири дні й був убитий у ніч з 11 на 12 березня 1801 року) в історіографії оцінюється неоднозначно. У статті нами робиться спроба показати роль Павла Петровича як цілеспрямованого реформатора (за традицією історики уникають щодо нього терміну «реформатор»), який попри хаотичний і не зовсім продуманий план перетворень, намагався в умовах самодержавної Росії здійснити модернізацію окремих сфер країни, використовуючи наявний у той час інструментарій (надмірна регламентація, опора на силові методи, неповага до особистості) і власне бачення нової моделі регулярної мілітаристської Росії.

Аналіз досліджень. Правління Павла I в історіографії оцінюється по-різному. Численні анекдоти та мемуари сучасників описували Павла I як самодура, деспота, розумово не цілком адекватного, який страждав, за висловом Катерини II, «солдатоманією». Окремі починання імператора схвалювалися, але до його особистості та царювання ставилися негативно. Ще із часів М.М. Карамзіна почав складатися упереджений погляд на правління Павла I: «Він почав правити загальним жахом, не керуючись ніякими статутами, крім своєї примхи: вважав нас не підданими, а рабами, страчував без провини, нагороджував без заслуг, винищував плоди державної мудрості, ненавидячи в них справи своєї матері, відвернув дворян від військової служби, живився жовчю зла, думав спорудити собі неприступний палац, і спорудив гробницю!» (Карамзин, 1991: 45). Отже, не заперечуючи самодержавний характер влади, яка вважалася цілком прийнятною, усі негаразди в Росії вбачалися в поганому правителі, яким визнавався Павло I.

Одночасно з негативними оцінками постаті імператора в першій половині XIX ст. з'являлися праці, які в позитивному ключі описували його діяльність. Такими були дописи О. Вейдемейера, М.О. Полевого, Д.О. Мілютіна, який першим висловив тезу про наявність у Павла продуманої та збалансованої програми майбутньої державної діяльності, складеної ним ще в Гатчині.

Історик В.О. Ключевський обережно ставився до правління монарха: «Я не розділяю звичайної зневаги до сутності цього царювання» (Ключевський, 1989: 173). Він вбачав у діяльності імператора, з одного боку, протест проти політики Катерини II, з іншого – лише невдалу спробу розв'язати нагальні питання, що постали перед країною кінця XVIII ст. і загалом заперечував наявність у Павла I будь-якої програми реформ. Пізніше В. Ключевський суттєво змінив свої погляди на епоху Павла I: «найблискучіший вихід Росії на європейській сцені та найважливіший закон внутрішнього порядку» (Ключевський, 1983: 216) та на його особистість. Був готовий зрозуміти й вибачити слабкості його характеру, звинувачуючи в цьому обставини й погане до нього ставлення оточення.

Історик Д.Ф. Кобеко із симпатією описав дитячі та юнацькі роки життя імператора. Він повторив висновок В.О. Ключевського про погіршення характеру великого князя під впливом французької революції, страти короля Людовіка XVI, холодності з боку Катерини II, неповаги до спадкоємця її фаворитів, брак вірних друзів тощо (Кобеко, 1887: 405-406).

У 1901 році виповнилося сто років від дня загибелі Павла I. Цього року вийшла фундаментальна праця М.К. Шильдера «Імператор Павло I», у якій павловське правління характеризувалося як безглузда ломка старих катерининських порядків: «Вступивши на престол з упередженням проти всіх катерининських порядків, Павло хотів зробити Гатчинське управління зразком для керування Російською імперією», «...наступив короткий, але незабутній за жорстокістю період» (Шильдер, 1996: 324). Інакшою була праця харківського історика П.М. Буцінського «Відгуки про Павла I його сучасників», у якій імператора зображено як чуттєвого мученика «царя-демократа», котрий однаково дбав про добробут усіх підданих і навіть більше про народ, ніж про дворянство. Така характеристика государя йшла всупереч із загалом негативною оцінкою особистості Павла Петровича.

Загалом у російській історіографії початку XX ст. спостерігалася тенденція до стриманого оцінювання павловського правління. Павлу та його царюванню приділялося мало уваги. Його правління розглядалося як прикрий історичний епізод, що не мав значних наслідків.

Першу спробу ґрунтовного огляду законодавчої діяльності уряду Павла зробив М.В. Клочков. Він прийшов до висновку, що правління Павла I було недостатньо висвітлено в історичних працях, оскільки джерелом слугували здебільшого мемуари, а, отже, люди, що їх писали, не могли бути неупередженими. У Клочкова Павло виступав як «мудрий політичний діяч, який послідовно реформує та поліпшує систему управління» (Клочков, 1916: 35). Автор навіть звертався до уряду з пропозиціями про канонізацію Павла I.

У радянській історіографії проводилася думка про те, що, попри деякі позитивні заходи Павла, його політику не можна назвати антидворянською, не було причин бачити в ньому «демократичного» царя. Уся його станова політика – не більше, ніж лавірування, політика деяких поступок селянству й певного обмеження привілеїв дворянства, які насправді не були такими вже радикальними. Не було ніяких особливих відмінностей між правлінням Павла I та Катерини II. Вони однаково боялися повторення масштабних селянських

виступів і палацових переворотів та проникнення в Росію бунтівних ідей із революційної Франції. Росія за своєю суттю залишалася дворянською імперією. Наприклад, М.М. Покровський доводив спадкоємність політики Павла Петровича, який закономірно наприкінці XVIII ст. керував методами «залізної лозини» й мав значний вплив на синів, Олександра та Миколу (Покровский, 1933: 90).

Історик Н.Я. Ейдельман павловське правління називав «неосвіченим абсолютизмом» (Эйдельман, 1982: 14), М.М. Сафонов – «військово-поліційною диктатурою» (Сафонов, 1988: 25), Ю.О. Сорокін зазначав, що політика Павла відповідала інтересам абсолютної монархії, а обрані ним методи правління – поставленій меті (Сорокин, 2014: 129).

В останні роки в історіографії спостерігається тенденція до ідеалізації Павла. Так, Г.Л. Оболенський вказував, що: «Павло I часто робив помилки, але це були помилки чесної людини» (Оболенский, 2001: 21). Трагедія Павла полягала в тому, що він був «дуже чесний, щирий і шляхетний», володів тими якостями, які несумісні з успішною політичною діяльністю. Швидкість і рішучість дій Павла на троні, – на думку Г. Оболенського, – свідчило про ретельно розроблений заздалегідь план (Оболенский, 2001: 199).

Історик В.А. Томсинов зазначав, що реформи Павла I були вироблені в результаті тривалих роздумів про організацію державного управління в Росії (Томсинов, 2008: 24). Історик О.М. Боханов вважає, що постать Павла має зайняти достойне місце на сторінках історії Росії, де його ім'я та діяльність представлена часто бездоказовими тенденційними вигадками, ідеологічними інсинуаціями. Наприклад, заперечує тезу авторів про «масові репресії» за Павла I, оскільки під час його правління не було жодної страти ((Боханов, 2010: 13). Також Боханов вважає Павла «імпульсивною натурою, і в його діяннях спостерігалось чимало емоційного, непродуманого» (Боханов, 2010: 197). Позитивно оцінювали правління Павла I також дослідники: І.А. Заїчкін (Заичкин, 1994), А.В. Скоробогатов (Скоробогатов, 1998), В.І. Сергєєв (Сергеев, 1999), О.М. Песков (Песков, 2000), О.Б. Каменський (Каменский, 2001), В.М. Балязин (Балязин, 2007), Ю.О. Сорокін (Сорокин, 2014) та інші.

Мета статті полягає в розгляді особливостей адміністративних, військових, економічних, культурних трансформацій у Російській імперії під час правління Петра I, які проходили в умовах формування абсолютної монархії та мілітаристської моделі розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Павло народився 20 вересня 1754 року і відразу імператриця Єлизавета Петрівна відібрала його від матері – Катерини Олексіївни й тримала біля себе, сподіваючись виховати гідного спадкоємця престолу. Отже, дитинство Павла пройшло без належної материнської уваги, ласки та тепла, що мало в майбутньому свої наслідки.

Після смерті батька Петра III в 1762 році імператором мав стати саме Павло, а мати – Катерина II могла бути лише регентшею і правителькою до його повноліття, яке мало наступити в 1772 році. Багато хто був впевнений, що Катерина залучить до керування країною законного спадкоємця, як це зробила, наприклад, Марія Терезія, яка розділила владу із сином Йосифом II. Але цього

не трапилося. Властолюбство Катерини II, її зневага до сина (у своїх записках вона навіть стверджувала, що Павло народжений нею не від законного чоловіка (у такий спосіб, можливо, вона хотіла виправдати своє воцаріння через переворот), а також вважала його непридатним до серйозних державних справ через власну ущербність, недоумкуватість та нікчемність. Такі плітки поширювалися серед оточення Катерини, що насправді не відповідало дійсності і призвело, власне, до відсторонення Павла від влади, затворництва його в Гатчині, куди він переїхав зі своїм «двором» (там Павло займався улюбленою справою: керував військовими батальйонами, які були створені за пруським зразком, проводив постійні паради, огляди, маневри). Напружені відносини між Катериною і Павлом підживлювали чутки про наміри матері вдруге позбавити сина престолу, зробивши спадкоємцем російського трону старшого онука Олександра.

Павло вступив на російський престол 6 листопада 1796 року, після смерті матері Катерини II. Ще будучи спадкоємцем, Павло Петрович продумував програму своїх майбутніх дій, але на практиці став керуватися швидше особистими почуттями й поглядами, що вело до випадковості, суперечливості в прийнятих рішеннях. Павловські перетворення були спрямовані на часткове скасування правил і порядків, які були встановлені в часи правління Катерини II. Насамперед критиці піддавалася практика фаворитизму, коли часто бездарності потрапляли на важливі державні посади, що призводило до придворної розкоші, аморальності, уповільнення урядової діяльності. Управлінський апарат працював неефективно, панувала тяганина, хабарництво, лінь, некомпетентність.

В історіографії перетворення Павла в адміністративній сфері здебільшого трактується як безглузда ломка колишніх установ Катерини II. Але ще М.В. Клочков помітив подвійність політики монарха: «Імператор Павло, хоч і любив скасовувати нововведення своєї попередниці, проте в деяких частинах доводив її думку до логічного кінця» (Клочков, 1916: 312). Загалом законодавча діяльність Павла I вражає своєю інтенсивністю. У «Повному зібранні законів Російської імперії» видані узаконення займають два томи – 24-й і 25-й, і ще більшість 26 тому, разом – 2253 законодавчих акти. За підрахунками Є.В. Анісімова, за Павла виходило в середньому 42 укази на місяць, що в 5,25 раза більше, ніж за Петра I, удвічі більше, ніж у проміжок з 1725 до 1762 років і в 3,5 раза більше, ніж за Катерини II (Анісимов, 2008: 190). І це тільки ті розпорядження, що мали письмову фіксацію, а було ще багато усних наказів, які не увійшли до збірки законів. Серед усього законодавчого матеріалу були постанови, видані під впливом моменту, які й створили міф про Павла I як про тирана та самодура. Але були й інші, у яких Павло виступав як далекоглядний правитель, котрий піклувався про справне функціонування адміністративного апарату.

Неоднозначною була політика імператора щодо селян. Якщо Катерина II роздала своїм фаворитам приблизно 800 тисяч селян, то Павло I всього за п'ять років встиг роздати 600 тисяч селян. У 1798 році вийшов указ, за яким заводчики з купців могли купувати селян із землею і без землі до фабрик і

заводів. У 1796–1797 роках відбулися численні селянські заворушення, які були жорстоко придушені. Під загрозою цих виступів Павло зробив низку відступів. Назвемо деякі з них. 1796 року селянам знову дали змогу присягати новому імператору. 1797 року був виданий указ про заборону продавати дворових і кріпаків без землі «з молотка», розділяти сім'ї під час продажу, хоча на ділі вся справа звелася лише до зміни форми публікації про продаж у газеті. 5 квітня 1797 р. вийшов маніфест про заборону поміщикам залучати селян до панщини в неділю і більш як три дні на тиждень (на місцях цю норму сприймали як побажання). В Україні була 2-денна панщина, тому цей указ був для українців погіршенням їхнього становища. У 1797 році із селян і міщан була знята недоїмка з подушного збору, припинений рекрутський набір (по 10 осіб із тисячі). Підтверджено право державних селян записуватись у купецтво й міщанство. Губернаторам наказувалося наглядати за ставленням поміщиків до селян. У разі жорстокого поводження з кріпаками рекомендувалося повідомляти про це імператору. Селянам дозволялося подавати скарги на утиски поміщиків та управителів.

Найбільш неприйнятними для дворянства були перетворення Павла I в армії, які заміняли російські принципи стратегії й тактики військового мистецтва німецькими зразками. Головним заняттям гвардії стали нескінченні паради та розведення варт. Офіцери та солдати мали керуватися у своїх діях лише настановами статутів, власна ініціатива заборонялася.

Позитивним кроком у модернізації армії було створення нового артилерійського батальйону та артилерійських загонів при інших полках. Російська артилерія ставала тепер тактично самостійною одиницею й у такий спосіб мала певну перевагу над більшістю європейських суперниць, хоча її матеріальна частина залишала бажати кращого.

Павло I провів загальну ревізію служивого офіцерства армії, яка показала значну кількість відсутніх на службі офіцерських чинів. З допомогою хабарів молоді люди часто лише були вписаними у військових полках, або проходили службу при дворі як пажі, камергери, чи, отримавши безстрокову відпустку, просто жили у своїх маєтках. У результаті оглядів усі малолітні офіцери були зі служби виключені, усі, хто формально вважалися на службі, пішли у відставку. Припинена була практика нескінченних відпусток. У військових частинах був введений суворий режим. Життя офіцерів погіршилося, їх карали, ображали, били при рядових. Гвардія не простила Павлу I віднятої в них волі. Є думка, що нібито Павло I справедливо ставився до солдатів і вони любили його. Дійсно покращилося їхнє продовольче постачання, їм регулярно видавали м'ясо та горілку. Заборонено було офіцерам обкрадати солдата, витратити для власних потреб їхню зарплату чи не видавати її. Заборонялося також використовувати солдатів як робочу силу в офіцерських або генеральських маєтках. Дозволено було солдатам скаржитися на зловживання командирів.

Значна увага приділялася добробуту солдатів, створення належних умов їхнього життя та їхніх сімей. Наприклад, запроваджувалися військово-сирітські будинки на 1000 хлопчиків і 250 дівчат, була розширена мережа солдатських шкіл до 66, а кількість учнів доведена до 64 тисяч (їх називали «кантоністами»).

Було оголошено, що по закінченні терміну служби солдати ставали односторонцями, отримували по 15 десятин у Саратовській губернії й по 100 руб. на придбання майна (це була свого роду допомога для ведення господарства й підтримки солдатської сім'ї). При кожному полку створювалися лазарети. Було введено пенсії для солдатів-калік (їх утримували в гарнізонних інвалідних ротах) і для тих, хто прослужив понад 25 років. Померлих і загиблих солдатів стали ховати з військовими почестями, могили передавали на догляд гарнізонним ротам інвалідів. Було заборонено представлення в унтерофіцерські чини неписьменних (Песков, 2000: 25–28). Попри позитивні кроки щодо покращення військової служби, життя солдатів залишалося тяжким: багато рекрутів гинули від голоду по дорозі до місця служби, солдатів катували, присуджували до страти, карали батогом, засиляли на каторжні роботи, і як результат – масові втечі з армії.

Павло I прагнув усе підпорядкувати своїм смакам та звичкам. Наприклад, в армії запроваджувалося носіння незручної прусської форми, до якої додавалися хутрянні жилети, суконна шинель на зиму, а для вартових – овчинні шуби та валянки. Голову прикрашала напудрена (борошном, салом, квасом) зачіска з буклями й косами, від якої часто боліла голова. Офіцери мали носити скромний одяг, не могли користуватися каретами, мати численних слуг. За чотири роки відбулося дев'ять змін військового одягу. Павло також наказував носіння мундира всім чиновникам, не піклуючись про витрати урядовця.

Ще більше дворянство було роздратоване скасуванням деяких пунктів «Жалуваної грамоти дворянам» від 1785 року. Так, Павло I порушив норму, за якою дворянин звільнявся від тілесних покарань (їх тепер могли карати), ліквідував виборні посади в нижньому земському суді, заборонив губернські дворянські збори, реорганізував дворянську опіку та сирітський суд, дворяни позбавлялися права надавати колективні скарги государю, Сенату й губернаторам областей та ін. З 1799 року був встановлений порядок, за яким для переходу з військової служби на цивільну вимагався спеціальний дозвіл Сенату. Тим дворянам, які не перебували на державній службі, заборонено було брати участь у дворянських виборах і займати виборні посади. Дворян зобов'язали платити спеціальний податок на утримання губернської адміністрації (на ці цілі йшло 1,64 млн руб) (Каменский, 2001: 510). Усе це породжувало нарікання та обурення дворянства. Таку політику Павла I щодо дворян можна пояснити його намаганням перетворити цей стан у дисципліноване, організоване, віддане монарху шляхетство.

Зазнавав змін повсякденний побут росіян. Повсюдно з'явилися чорно-білі смугасті вартові будки, шлагбауми. Указами імператора в Петербурзі були заборонені до носіння круглі капелюхи, фрак, жилети, шовкові панчохи, бальні черевики із золотими пряжками, муфти, шуби, а дозволені лише камзоли. Через оберполіцейстера Павло забороняв танцювати вальс, носити громіздкі буклі, бакенбарди, встановлювався колір комірців, обшлагів, жіночих сюртуків та ін. За розпорядженнями царя Петербург починав службу о 6 годині ранку, а мав засипати о 10 годин вечора. Заборонено було вживати такі слова, як «громадяни», «вітчизна», «суспільство» та ін.

Павло був зацікавлений не тільки в зміцненні своєї особистої влади, але й у посиленні всієї держави. Цьому сприяла, зокрема, Французька революція, яка зруйнувала монархічний лад країни і справила на Павла I негативне враження. Борючись із її впливом, Павло ввів найжорстокішу цензуру, призупинив діяльність приватних друкарень. Особливий нагляд був встановлений за літературою, що надходила із-за кордону. Заборонялося відряджання молоді за кордон для здобуття освіти. На цьому тлі нелогічним було звільнення з ув'язнення М. І. Новикова, масона І. В. Лопухіна, повернення О. М. Радищева із Сибіру. Також була оголошена амністія засланим полякам під час повстання 1794 року, зокрема, був звільнений лідер повстанців Т. Костюшко. Павло I був проти поділу Польщі, вважаючи несправедливу ліквідацію польської державності. Відновити ситуацію було неможливим, тому він виявив акт милосердя щодо поляків.

Павло I, сам православний, узяв під заступництво Мальтійський лицарський орден (вони були католиками). У Росію були доставлені святі реліквії: частка дерева Хреста Господнього, Філермська ікона Божої матері, правиця св. Іоанна Хрестителя. Відразу в Санкт-Петербурзі з'явилися мальтійські кавалери, хрести й орден св. Іоанна Єрусалимського. Імператор Павло I 16 грудня 1798 року був обраний магістром Мальтійського ордену. Планувалося приєднання Мальти до Росії, створення військово-морської бази на Середземному морі. 18 березня 1797 р. був виданий маніфест про свободу віросповідання в Польщі для католиків та уніатів, а 12 березня 1798 р. указом було дозволено будівництво старовірських храмів по всій державі.

Політична мета Павла I – це запровадження в Росії законності й порядку на основі суворої нормативної регламентації, максимальна централізація влади, що поєднувалася з осудом придворної розкоші та аморальності. Найкращою державною організацією, – на думку Павла I, – була армійська організація і її принципи він хотів поширити на всі елементи державного апарату й цивільну службу. У такий спосіб йому уявлялося можна забезпечити ефективність управління і ліквідувати корупцію. А тому правити треба «залізною рукою». Проаналізуємо модернізацію органів влади.

Роль імператорської ради (законодорадчого органу) поступово втрачалася і її компетенція охоплювала міжнародні, фінансові, економічні, судові питання, проблеми управління та ін. Отже, Павло I прагнув із ради створити прообраз кабінету міністрів і підпорядкувати її собі.

Реорганізація Сенату полягала в створенні нових департаментів, розширені канцелярії. Наприклад, Експедиція державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення турбувалася, зокрема, про німецькі колонії, створені в районі Поволжя та на Півдні України. Вони мали відособлене функціонування і показували певний економічний розвиток.

За Павла I спостерігалася спроба впорядкувати законодавство, причому Сенат мав брати в цій справі активну участь. Проте остаточно законодавство було кодифіковано лише у 30-і роки XIX ст. за Миколи I. Отже, діяльність Сенату зосереджувалася на таких напрямках: вирішення судових справ (цивільних, кримінальних, межових); опублікування і роз'яснення законів,

справи про державну службу та про комплектування установ чиновниками та визначенні їхньої чисельності. За Павла I він відмінно справлявся зі своїми завданнями, особливо в розгляді старих судових справ. Саме ці успіхи дали Олександрю I думку про перетворення Сенату у виключно судову установу.

Роль колегій, як виконавчих органів влади, суттєво зменшилась, і, у зв'язку з передачею значної частини справ поточного управління Сенату та в губернські установи, більшість петровських колегій було ліквідовано. Були залишені лише три колегії у зв'язку з їхньою важливістю – військова, іноземних справ та адміралтейська. 19 листопада 1796 року вийшов указ «Про відновлення берг, мануфактур і комерц-колегій як вони були до 1775 року», щоб бачити стан справ, пов'язаних із промисловістю та торгівлею, що мало сприяти централізації цих галузей господарства. 10 лютого 1797 року була відновлена камер-колегія (збирали мита із питних закладів).

Зберіг своє становище як колегія Синод, але тепер він був повністю підпорядкований світській владі. Так, в «Акті про престолонаступництво» від 5 квітня 1797 року зазначалося, що государ за сумісництвом є главою церкви і верховний земний покровитель православ'я, але не мав права втручатися в канонічні й догматичні справи церкви. Цим же указом встановлювався чіткий порядок передачі престолу за правом старшинства (вік монарха визначався в 16 років), первородства, за чоловічою лінією (жінка могла успадкувати трон лише за відсутності спадкоємців-чоловіків). Спадкоємець мав бути православним, не міг бути призначений імператором, вводилося поняття регентства (ним міг бути наступний за старшинством член династії, при якому утворювалася опікунська рада із шести осіб найвищих класів за Табелем про ранги з дорадчими повноваженнями). Родичі монарха забезпечувалися власним майном та коштами, окремими від державних. Їхніми справами керувало спеціальне відомство – Головне управління уділів. Отже, уперше в російській законодавчій практиці письмова норма (закон) ставилася вище волі самодержця.

Вводився принцип персональної відповідальності посадових осіб за прийняті рішення. У такий спосіб скасовувався колегіальний розгляд питань, запроваджений ще Петром I, і який показав свою неефективність. Серед чиновників постала паніка. Якщо раніше можна місяцями розглядати справи, не дотримуватися розпорядку роботи (працювати лічені години, більше часу проводити на вечірках, банкетах, балах), то тепер вводився чіткий розпорядок дня, звітність за виконану роботу. На додаток, государ уже зранку приймав рапорти, доповіді від посадових осіб і впродовж дня міг без попередження відвідати будь-яку установу й така практика раптових перевірок шокувала й обурювала урядовців. За правління Павла I мірилом заслуг і права зайняти ту чи іншу посаду вважалося не стільки знатне походження, минулі заслуги, скільки старанність, акуратність, відданість справі. Усе це породжувало невпевненість і відчай у багатьох чиновників.

Павло ввів поняття «сумлінна служба» для нижніх чинів. Особа, яка без стягнень, сумлінно виконувала свої повноваження впродовж 20 років, назавжди звільнялася від тілесних покарань. Монарх уперше в Європі ввів нагородження нижніх чинів відзнаками – орденами «св. Анни» та «Донат ордена св. Іоанна

Єрусалимського». Для них було запроваджено відпустки по 28 днів на рік. Отже, помітно нові принципи, закладені в управління колегій – сувора централізація, єдиноначальність, персональна відповідальність посадових осіб за прийняті рішення, функціональна діяльність, тобто виконавчі органи набували рис міністерств.

Місцеве управління за Павла I теж зазнавало певного реформування. Були ліквідовані посади намісників, які, на думку монарха, користувалися занадто великою самостійністю. Були призупинені прикази громадського призначення, управи благочиння, міське станове управління було з'єднане з органами поліції, міські думи ліквідовані. Реорганізація зазнало губернське правління (замість 50 губерній залишалось 41, плюс Область Війська Донського). Відбулося перенесення багатьох установ із центру на місця, посилення чиновництва в них. Дворяни активно залучалися в місцеве управління та до суду.

Низка периферійних губерній перебували на привілейованому становищі. У Ліфляндії і Естляндії відновлювалися місцеві органи судового управління – ландратська колегія та гофгеріхт – вища судова палата. Але в іншому ці області залишилися залежними від центру. Розширювалися повноваження генерал-губернаторів і збільшувалась їхня відповідальність, бо з них запитували за будь-які заворушення (за пограбування поштових станцій, несправність доріг, мостів та ін.). Нагляд за губернаторами здійснював статс-секретар. Генерал-прокурор спостерігав за всіма органами місцевої влади. Були скасовані певні перетворення Катерини II у Прибалтиці, Виборзькій губернії і в Україні (їм були повернені деякі традиційні органи управління). Отже, централізація органів управління, ліквідація елементів самоврядування, і водночас повернення до різних форм управління національних територіальних одиниць свідчило про невпевненість Павлівського режиму, про намагання сподобатися регіональним елітам.

Склад губернського дворянського й повітового зібрань істотно зменшувався. Спрощувалася система виборів предводителя губернського дворянства: його тепер обирало не все губернське дворянство, а лише предводителі повітового дворянства за присутності губернатора. Вибори позбавлялися помпезності, розкоші і проходили в чотири дні замість шести.

Павла потихеньку стали звинувачувати в деспотизмі, в утиску прав дворянства. Результатом усіх цих заходів стало невдоволення дворян. Тому, через кілька днів після загибелі Павла I, Олександр I поспішив відновити всі права та привілеї дворянства в повному обсязі. Це показує, наскільки радикальні були дії Павла, і наскільки сильно було обурення дворян, раз так швидко все постаралися повернути в попередній стан.

Було зроблено багато корисних економічних перетворень, що позитивно впливали на розвиток і зміцнення російської економіки. Наприклад, Павло I робив заходи для розширення промисловості: створення нових заводів і фабрик, запровадження нових видів виробництва. Заслужували на увагу й адміністративні заходи, спрямовані на централізацію керування основними галузями господарства країни. Великим мінусом була фінансова й торгова

політика імператора. Росія була економічно відсталою, а в деяких галузях намітилися навіть погіршення в порівнянні з попереднім часом.

Павла не можна обвинуватити у відсутності прагнення до реформ. Однак, йому не діставало чітко виробленої мети того, чого він хотів досягти. У такій ситуації він вирішив взятися відразу за всі сфери, тоді як досвід багатьох країн показував, що добробут досягався поступово. У результаті – вийшло, щось наполовину, а щось розвалилося зовсім. Крім того, навколо імператора практично не було однодумців і дієздатних виконавців, які могли б щиро зрозуміти, прийняти й реалізувати Павловські ідеї перетворень. Часто його укази сприймалися як божевільне марення. Біда Павла полягала також у тому, що він через свій характер не зміг налагодити прийнятних відносин із наближеними й зі своїм сином Олександром.

У зовнішній політиці Павло I намагався забезпечити мир і стабільність. Спроби імператора в союзі з Англією, Австрією, Османською імперією та Неаполітанським королівством шляхом війни проти Франції припинити поширення «революційної зарази» зазнало краху. Підступництво союзників глибоко розчарувало Павла. Відновлення у Франції сильної влади в особі першого консула Бонапарта і швидкий розгром Австрії давало привід для зміни курсу російської зовнішньої політики. У Європі виникла нова політична ситуація: Росію та Францію зближували не тільки відсутність реальних розбіжностей, але і практичні завдання щодо спільного супротивника – Англії. Між французами та росіянами був розроблений план спільного походу в Індію, але раптова смерть Павла I врятувала Англію і історія Європи пішла за іншим шляхом. Об'єднавшись, Росія і Франція, можливо, зуміли б геополітично поділити Європу між собою.

Круті повороти в зовнішній та внутрішній політиці, скасування багатьох привілеїв дворян та інші неоднозначні кроки імператора зумовлювали невдоволення у дворянства, що призвело 11 березня 1801 року до змови і вбивства Павла I, яке до сьогодні породжує багато спекуляцій, питань, що дискутуються істориками. Наприклад, ступінь участі сина Олександра в державному перевороті (багато фактів свідчать про те, що Олександр I, попри пізніші пояснення, що він «не хотів» вбивства, що його мало не насильно «втягнули» в змову М. Панін і П. Пален, знав про майбутній переворот і брав у ньому активну участь). Залишається не зовсім проясненою роль «англійського сліду» у вбивстві Павла I (політика імператора на зближення з Бонапартом загрожувало англійським інтересам у Європі та Азії). Дивним видається пасивність Павла I напередодні змови, коли про неї багато людей знало, а імператор залишався в інформаційному вакуумі й не робив рішучих кроків, щоб знешкодити ініціаторів і виконавців перевороту.

Висновки. Правління Павла I і його спроби модернізувати Російську імперію згідно з його власним баченням можна вважати продовженням політики «просвітницького абсолютизму» з урахуванням самодержавного, мілітаристського, централізованого характеру російської влади. Саме при Павлу почалося поступове поліпшення становища селян, рядових військових. Саме за Павла був узятий курс на трансформацію адміністративного управління

в сторону побудови сильної вертикалі виконавчої влади (ідея заміни колегій міністерствами буде реалізовано за Олександра І, а створення імператорської канцелярії за Миколи І), реорганізацію Сенату, який зосередився на вирішенні судових справ, роз'ясненні законів та ін. Були здійснені спроби кодифікації законодавства. За Павла І встановлювався чіткий порядок передачі престолу за правом старшинства, первородства й за чоловічою лінією, що ставило юридичну норму вище волі самодержця. Саме за Павла позначився прагматичний підхід до зовнішньополітичного курсу Росії. Водночас спроба відродити петровську концепцію державної системи, за якою всіх піддані незалежно від стану мають служити державі заради досягнення «загального блага», закінчилася повним провалом і призвела до змови групи офіцерів і вбивства імператора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Анисимов, 2008 – Анисимов Е.В. Императорская Россия. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 672 с.
Балязин, 2007 – Балязин В.Н. Эпоха Павла I. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. 188 с.
Боханов, 2010 – Боханов А. Н. Павел I. Москва: Вече, 2010. 448 с.
Буцинский, 1901 – Буцинский П. Н. Отзывы о Павле I его современников. Харьков: тип. М. Зильберберг, 1901. 42 с.
Заичкин, 1994 – Заичкин И. А. Русская история от Екатерины до Александра II. Москва: Мысль, 1994. 765 с.
Каменский, 2001 – Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: Реформы России XVIII. Опыт целостного анализа. Москва: РГГУ, 2001. 575 с.
Карамзин, 1991 – Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. Москва: Наука, 1991. 127 с.
Клочков, 1916 – Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петербург: Сенат. тип., 1916. 628 с.
Ключевский, 1983 – Ключевский В. О. Неопубликованные произведения. Москва: Наука, 1983. 417 с.
Ключевский, 1989 – Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. / Под ред. В.Л. Янина. Т. V. Москва: Мысль, 1989. 376 с.
Кобеко, 1887 – Кобеко Д. А. Цесаревич Павел Петрович (1754–1796). 3-е изд., дополненное. Санкт-Петербург: тип. В. И. Грацианского, 1887. 474 с.
Оболенский, 2001 – Оболенский Г. Л. Император Павел I. Москва: Русское слово, 2001. 381 с.
Песков, 2000 – Песков А. М. Павел I. Москва: Молодая гвардия, 2000. 472 с.
Покровский, 1933 – Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. Москва: Партиздат, 1933. 544 с.
Сафонов, 1988 – Сафонов М. М. Проблемы реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. Ленинград: Наука, 1988. 247 с.
Сергеев, 1999 – Сергеев В. И. Павел I. Ростов на Дону: Феникс, 1999. 512 с.
Скоробогатов, 1998 – Скоробогатов А. В. Павел Первый в российской исторической литературе. Казань: Форт-Диалог, 1998. 147 с.
Сорокин, 2014 – Сорокин Ю.А. Политические режимы Екатерины II и Павла I в отечественной исторической литературе XIX–XX вв. // *Сибирские исторические исследования*. 2014. № 3. С. 108–137.
Томсинов, 2008 – Томсинов В. А. Законодательство императора Павла I. Москва: Зерцало, 2008. 304 с.
Шильдер, 1996 – Шильдер Н. К. Император Павел I. Москва: Чарли, 1996. 544 с.
Эйдельман, 1982 – Эйдельман Н. Я. Грань веков: Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX вв. Москва: Мысль, 1982. 368 с.

REFERENCES

- Anisimov, 2008 – Anisimov E. V. Imperatorskaya Rossiya. [Imperial Russia]. Sankt-Peterburg: Piter, 2008. 672 s. [in Russian].
Balyazin, 2007 – Balyazin V.N. Epoha Pavla I. [The era of Paul I]. Moskva: OLMA Media Grupp, 2007. 188 s. [in Russian].
Bohanov, 2010 – Bohanov A. N. Pavel I. [Pavel I]. Moskva: Veche, 2010. 448 s. [in Russian].
Butsinskiy, 1901 – Butsinskiy P. N. Otzyivyi o Pavle I ego sovremennikov. [Reviews about Paul I of his contemporaries]. Harkov: tip. M. Zilberberg, 1901. 42 s. [in Russian].

- Zaichkin, 1994 – Zaichkin I. A. Russkaya istoriya ot Ekaterinyi do Aleksandra II. [Russian history from Catherine to Alexander II]. Moskva: Myisl, 1994. 765 s. [in Russian].
- Kamenskiy, 2001 – Kamenskiy A. B. Ot Petra I do Pavla I: Reformy Rossii XVIII. Opyit tselostnogo analiza. [From Peter I to Paul I: Reforms of Russia XVIII. Holistic analysis experience]. Moskva: RGGU, 2001. 575 s. [in Russian].
- Karamzin, 1991 – Karamzin N. M. Zapiska o drevney i novoy Rossii v ee politicheskom i grazhdanskom otnosheniyah. [A note on ancient and new Russia in its political and civil relations]. Moskva: Nauka, 1991. 127 s. [in Russian].
- Klochkov, 1916 – Klochkov M. V. Ocherki pravitelstvennoy deyatel'nosti vremeni Pavla I. [Essays on government activities of the time of Paul I]. Peterburg: Senat. tip., 1916. 628 s. [in Russian].
- Klyuchevskiy, 1983 – Klyuchevskiy V. O. Neopublikovannyye proizvedeniya. [Unpublished works]. Moskva: Nauka, 1983. 417 s. [in Russian].
- Klyuchevskiy, 1989 – Klyuchevskiy V. O. Sochineniya: V 9 T. / Pod red. V.L. Yanina. T. V. [Compositions]. Moskva: Myisl, 1989. 376 s. [in Russian].
- Kobeko, 1887 – Kobeko D. A. Tsesarevich Pavel Petrovich (1754–1796). 3-e izd., dopolnenoe. [Tsesarevich Pavel Petrovich (1754-1796)]. Sankt-Peterburg: tip. V. I. Gratsianskogo, 1887. 474 s. [in Russian].
- Obolenskiy, 2001 – Obolenskiy G. L. Imperator Pavel I. [Emperor Paul I]. Moskva: Russkoe slovo, 2001. 381 s. [in Russian].
- Peskov, 2000 – Peskov A. M. Pavel I. [Pavel I]. Moskva: Molodaya gvardiya, 2000. 472 s. [in Russian].
- Pokrovskiy, 1933 – Pokrovskiy M. N. Russkaya istoriya v samom szhatom ocherke. [Russian history in the most concise essay]. Moskva: Partizdat, 1933. 544 s. [in Russian].
- Safonov, 1988 – Safonov M. M. Problemy reform v pravitelstvennoy politike Rossii na rubezhe XVIII i XIX vv. [Problems of Reforms in Russian Government Policy at the Turn of the 18th and 19th centuries]. Leningrad: Nauka, 1988. 247 s. [in Russian].
- Sergeev, 1999 – Sergeev V. I. Pavel I. [Pavel I]. Rostov na Donu: Feniks, 1999. 512 s. [in Russian].
- Skorobogatov, 1998 – Skorobogatov A. V. Pavel Pervyyi v rossiyskoy istoricheskoy literature. [Pavel the First in Russian historical literature]. Kazan: Fort-Dialog, 1998. 147 s. [in Russian].
- Sorokin, 2014 – Sorokin Yu .A. Politicheskie rezhimy Ekaterinyi II i Pavla I v otechestvennoy istoricheskoy literature XIX–XX vv. [Political regimes of Catherine II and Paul I in Russian historical literature of the 19th–20th centuries]. // *Sibirskie istoricheskie issledovaniya*. 2014. № 3. S. 108–137 [in Russian].
- Tomsinov, 2008 – Tomsinov V. A. Zakonodatelstvo imperatora Pavla I. [Legislation of Emperor Paul I]. Moskva: Zertsalo, 2008. 304 s. [in Russian].
- Shilder, 1996 – Shilder N. K. Imperator Pavel I. [Emperor Paul I]. Moskva: Charli, 1996. 544 s. [in Russian].
- Eydelman, 1982 – Eydelman N. Ya. Gran vekov: Politicheskaya borba v Rossii. Konets XVIII – nachalo XIX vv. [Edge of Ages: Political Struggle in Russia. Late 18th - early 19th centuries]. Moskva: Myisl, 1982. 368 s. [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294794

УДК 94(100):[329.11АКР:323.17(560.822=222.5) «2001/2010»(045)

Оксана МЕМІШ,
orcid.org/0000-0003-1838-4877
кандидат історичних наук,
викладач кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)
okcana_82@ukr.net

МІСЦЕ «КУРДСЬКОГО ПИТАННЯ» В ПРОГРАМІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ (АКР) В ТУРЕЧЧИНІ (2001-2010 РР.)

У статті проаналізовано роль, яку відіграла для процесу лібералізації становлення центральної влади у Туреччині до задоволення потреб комплексу соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-освітніх запитів курдського населення АКР, створеної в 2001 році, яка стала помірно консервативною партією, орієнтованою на західні цінності, зокрема такі як ринкова економіка, а також інтеграція до ЄС.